

А. Р. Чанишева

докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Т. С. Ківалова

докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Міжнародного гуманітарного університету

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ЯВИЩА, ЩО ВИХОДЯТЬ ЗА МЕЖІ ПОНЯТЬ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ І ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ВІДНОСИН

У статті обґрунтовується необхідність виокремлення цивільно-правових явищ, які виходять за межі понять зобов'язань і зобов'язальних відносин, для більш чіткого розуміння зазначених понять.

Аналізується співвідношення понять зобов'язання, зобов'язальних відносин, цивільних правовідносин та поняття договору. У цей час виправданням змішування понять договору і зобов'язання є те, що таке змішування допускається в актах цивільного законодавства, насамперед, у Цивільному кодексі України. На підставі аналізу актів чинного цивільного законодавства, спеціальної літератури зроблено висновок про те, що поняття договору знаходиться за межами понять зобов'язання, зобов'язальних відносин, цивільних правовідносин.

Аргументується, що до зобов'язальних відносин не відносяться зобов'язання, що виникли на підставі договорів, право чи обов'язок укладення яких виникло у цих зобов'язальних відносинах.

Звертається увага на те, що право відступлення вимоги, як правило, є секундарним правом кредитора – сторони зобов'язання. Воно не входить до змісту зобов'язання, проте не виходить за межі зобов'язальних відносин кредитора з боржником. Але після його відступлення право вимоги вже складає зміст зобов'язання між новим кредитором і боржником.

Зазначається, що за межі зобов'язань і зобов'язальних відносин виходять публічно-правові відносини, хоч би вони і мали правове підґрунтя в положеннях ЦК України (у частині другій ст. 848 закріплений публічно-правовий обов'язок підрядника).

Доводиться, що речові права, які, безумовно, є абсолютними, не можуть входити до змісту зобов'язань (зобов'язальних) відносин).

Обґрунтовується, що передання майна при укладенні реальних договорів, сплата першого страхового платежу і передання вантажу перевізникові здійснюються поза межами відповідних зобов'язань чи зобов'язальних відносин.

Ключові слова: зобов'язання, зобов'язальні відносини, структура зобов'язальних відносин, договір, цивільне законодавство України.

Постановка проблеми. Дослідження поняття цивільного зобов'язання потребує його виокремлення від суміжних та інших цивільно-правових явищ, які виходять за межі понять зобов'язань і зобов'язальних відносин. Для цього необхідно, насамперед, проаналізувати співвідношення понять зобов'язання, зобов'язальних відносин, цивільних правовідносин та поняття договору. Потрібно з'ясувати чи відносяться до зобов'язальних відносин зобов'язання, що виникли на

підставі договорів, право чи обов'язок укладення яких виникло у цих зобов'язальних відносинах. Необхідно вважати такими, що виходять за межі зобов'язань і зобов'язальних відносин публічно-правові відносини, хоч би вони і мали правове підґрунтя в положеннях ЦК України. Слід визначити чи здійснюються в межах відповідних зобов'язань чи зобов'язальних відносин пере-

дання майна при укладенні реальних договорів, сплата першого страхового платежу і передання вантажу перевізникові. Відмежування цих та деяких інших правових явищ від понять зобов'язань і зобов'язальних відносин необхідне для більш чіткого розуміння змісту зазначених понять і подальшого розвитку теорії зобов'язального права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням співвідношення зобов'язання з іншими цивільно-правовими категоріями, зокрема, договором присвячені наукові праці Н.Ю. Голубевої, А.Б. Гриняка, І.Р. Калаура, О.С. Кізлової, В.С. Мілаш, С.О. Погрібного, Є.О. Харитонова та інших вітчизняних учених. Водночас у сучасній науці цивільного права до цього часу відсутнє спеціальне комплексне дослідження проблематики цивільно-правових явищ, які виходять за межі понять зобов'язань і зобов'язальних відносин.

Метою статті є виокремлення на підставі аналізу чинного цивільного законодавства України цивільно-правових явищ, які виходять за межі понять зобов'язань і зобов'язальних відносин.

Виклад основного матеріалу. Поняття цивільного зобов'язання є порівняльним з поняттям договору, оскільки ці поняття мають спільні ознаки, що характеризують механізм правового регулювання цивільних відносин. Договір є індивідуальним регулятором цивільних відносин, що доповнює їх нормативне регулювання. Щоправда в науці здійснені спроби довести нормативний характер договірної регулювання [1, с. 76-96; 2, с.310]. Але такі спроби ведуть до спростування фундаментального поділу юридичних документів, що утворюють основу правового регулювання, на нормативні та індивідуальні [3, с.373-374].

Є.О. Харитонов вважає договір однією із форм цивільного законодавства, але до актів цивільного законодавства не відносить [4, с.6-7]. Це дає підставу для висновку про те, що він не визнає нормативного характеру договору. Б.В. Малишев з цього приводу відзначає, що у теоретико-правовій науці прийнято вважати, що правове регулювання здійснюється на двох рівнях: загальному та індивідуальному [5, с.117]. Про два рівні правового регулювання – нормативний і договірний – пише також М.Д. Пленюк [6, с.39].

Такий поділ рівнів правового регулювання сприймається як аксіома. Зобов'язання є тим елементом правового регулювання, в якому нормативні та індивідуальні (договірні) поло-

ження за наявності відповідних юридичних фактів, що також передбачаються нормативними та індивідуальними правовими актами, перетворюються у права та обов'язки сторін. Через цивільні зобов'язання досягається правова врегульованість відповідних цивільних відносин.

Як суміжні стадії правового регулювання, що входять до його механізму, договір і зобов'язання пов'язані генетично. Немає жодних підстав заперечувати, що договір детермінує зобов'язання – породжує його і визначає зміст останнього.

Генетичний зв'язок зобов'язання і договору став приводом для змішування цих понять. Позначення терміном «зобов'язання» його джерела (договору) заслуговує на критичну оцінку. Але до такої оцінки схилились і схилиються далеко не всі науковці-фахівці у галузі цивільного права. І цей підхід доповнюється зустрічною тенденцією до позначення зобов'язання терміном «договір».

Терміни «договір» і «зобов'язання» багато науковців як вважали взаємозамінними, так і вважають. Деякі з них висловлюють таку думку лише побічно, проте зустрічається і пряме отождошення понять договору та зобов'язання. Стало звичним твердження про те, що договір розуміється як правовідношення [7, с.35].

О.А. Беляєвич іде далі в отождошенні понять договору і зобов'язання. Вона вважає, що «договір слід розуміти не тільки і не стільки як правочин/угоду, але й, насамперед, як зобов'язальне правовідношення» [8, с.60]. Відповідно вчена дає таке визначення: «Господарський договір є заснованим на згоді сторін і зафіксованим у встановленій законом формі зобов'язанням між суб'єктами господарювання, суб'єктами організаційно-господарських повноважень, негосподарюючими суб'єктами-юридичними особами, змістом якого є взаємні права та обов'язки сторін у галузі господарської діяльності» [8, с.62]. Визначення договору через вказівку на зобов'язання та на специфічні ознаки договору означає, що автор розуміє договір як видове поняття стосовно зобов'язання як поняття родового. Подібно до цього А.Б. Гриняк визначає систему підрядних договорів як «складну внутрішньо-організовану структуру таких договорів у межах договірної типу зобов'язань із виконання робіт...» [9, с.50]. О.С. Кізлова пише навіть про методологічне значення отождошення договору і зобов'язального правовідношення: «Поняття договору як зобов'язального правовідношення дає можли-

вість встановити його якісні ознаки» [10, с. 28].

Водночас сучасні науковці висловлюють й іншу думку. Проти нелогічності ототожнення понять договору і зобов'язання виступає В.С. Мілаш [11, с. 295]. Така думка видається абсолютно правильною.

У цей час виправданням змішування понять договору і зобов'язання є те, що таке змішування допускається в актах цивільного законодавства, насамперед, у ЦК України. Так, у частині першій ст. 611 ЦК України вказується на такий наслідок порушення зобов'язання, як «припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання». Проте, коли законодавець перейшов до формулювання положень, що стосуються окремих видів зобов'язань, то замість поняття односторонньої відмови від зобов'язання став використовувати виключено термін «розірвання договору». Підґрунтя для цього закладено вже в частині першій ст. 611 ЦК України, де поряд з терміном «відмова від зобов'язання» використовується термін «розірвання договору». Тому законодавець, розуміючи штучний характер правової конструкції розірвання договору, в частині другій ст. 653 ЦК України встановив, що у разі розірвання договору зобов'язання сторін припиняються. При цьому одним із способів розірвання договору визнається відмова від нього (ч. 3 ст. 651 ЦК України).

Таким чином, відповідно до частини третьої ст. 651 ЦК України у разі односторонньої відмови від договору останній розривається. Згідно з частиною другою ст. 653 ЦК України розірвання договору спричиняє припинення зобов'язання. Але нормативні положення можна було б сформулювати набагато простіше, якби законодавець узагалі не використовував терміни «розірвання договору», «відмова від договору». У пункті першому частини першої ст. 611 ЦК України йдеться про припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору. У цьому ж пункті варто було б замість «розірвання договору» вказати на «розірвання зобов'язання». Способами розірвання зобов'язання доцільно було б визнати його розірвання за згодою сторін, за рішенням суду і шляхом відмови (односторонньої) від зобов'язання. Стосовно окремих видів зобов'язань терміни «розірвання договору», «відмова від договору» слід було б замінити термінами «розірвання зобов'язання», «відмова від зобов'язання».

У такий спосіб положення ЦК України та інших законів перестали б бути підставою змішування понять договору і зобов'язання.

Отже, поняття договору знаходиться за межами понять зобов'язання, зобов'язальних відносин, цивільних правовідносин.

За межі зобов'язальних відносин виходять і ті зобов'язання, що виникли на підставі договорів, право чи обов'язок укладення яких виникли у цих зобов'язальних відносинах. Так, у низці випадків або прямо встановлюється обов'язок сторони зобов'язання страхувати відповідну річ (наприклад, частиною третьою ст. 967 ЦК України на ломбард покладено обов'язок страхувати на користь покладавця за свій рахунок речі, прийняті на зберігання), або встановлюється бланкетна норма про страхування відповідного об'єкта відповідно до законодавства (ст.ст. 881, 927 ЦК України), або передбачається можливість встановлення договором (або законом) обов'язку однієї зі сторін страхувати певні об'єкти (ч. 2 ст. 696 ЦК України) чи укласти договір страхування речі, що є об'єктом цих зобов'язальних відносин (ч. 2 ст. 771 ЦК України). Якщо на сторону зобов'язання покладається обов'язок страхувати чи застрахувати об'єкт, то цей обов'язок, як і кореспондуюче йому суб'єктивне право, утворюють допоміжне зобов'язання, що входить до структури тих самих зобов'язальних відносин, що і відповідні основні зобов'язання. Цей обов'язок слід вважати виконаним у момент, коли об'єкт зазначеного зобов'язання став об'єктом страхового зобов'язання. Це відбувається в момент внесення першого страхового платежу (ст. 983 ЦК України). До цього об'єкт не може вважатись застрахованим, а обов'язок страхувати (застрахувати) – виконаним. Тому слід визнати невдалим формулювання частини другої ст. 771 ЦК України «може бути встановлений обов'язок наймача укласти договір страхування»: момент укладення договору страхування визначається відповідно до загального правила частини першої ст. 638 ЦК України, але з цього моменту страхове зобов'язання ще не виникає. Проте згідно з частиною другою ст. 771 ЦК України обов'язок наймача укласти договір страхування вже вважається виконаним. Що стосується страхового зобов'язання, то воно виходить за межі того зобов'язання і тих зобов'язальних відносин, у яких існував обов'язок застрахувати відповідний об'єкт чи укласти договір страхування.

У зв'язку з порушенням покладавцем обов'язку забрати річ із ломбарду, ломбард

отримує секундарне право на продаж речі (ч. 1 ст. 968 ЦК України). Це право виходить за межі зобов'язання зберігання, але не виходить за межі змісту зобов'язальних відносин між покладавцем і ломбардом. Але зобов'язання купівлі-продажу, у межах якого ломбард здійснює продаж речі, виходить за межі і зобов'язання зберігання, і зобов'язальних відносин між ломбардом і покладавцем. Те саме слід сказати про право підрядника за договором підряду за відповідних умов продати предмет договору (ст. 874 ЦК України).

Право відступлення вимоги, як правило, є секундарним правом кредитора – сторони зобов'язання. Воно не входить до змісту зобов'язання, проте не виходить за межі зобов'язальних відносин кредитора з боржником. Але після його відступлення право вимоги вже складає зміст зобов'язання між новим кредитором і боржником. Тому первісний кредитор відповідає перед новим кредитором за те, що він передав – за недійсність переданої йому вимоги (ст. 519 ЦК України). А за виконання боржником свого обов'язку, що кореспондує відступленій вимозі, перед новим кредитором первісний кредитор відповідати не може, бо він не є учасником зобов'язання між новим кредитором і боржником.

Як показано в дисертації О.В. Михальнюк [12, с.54-129], виконання зобов'язання третьою особою не виходить за межі цього зобов'язання, але правовідносини між боржником та третьою особою виходять за ці межі. Вони виходять і за межі зобов'язальних відносин, до структури яких включається зобов'язання, виконане третьою особою.

Викладене є висновками із положень чинного цивільного законодавства. Але розуміння проблеми отримання особою певних прав у визначеному зобов'язанні (правовідношенні) і здійснення цих прав у інших правовідносинах несподівано набула гостроти у випадках, коли сторона зобов'язання в силу цього зобов'язання взяла на себе обов'язок передати чи (і) передала іншій стороні цього ж зобов'язання частину своїх абсолютних, особливо речових, прав. Стосовно таких випадків Н.Ю. Голубева використовує вельми спірний термін «зобов'язальне право на річ» [13, с.15].

У літературі часто стверджується, що наймач і отримує речові права у зобов'язанні найму, іншою стороною якого є наймодавець, і здійснює ці речові права у цьому самому зобов'язанні. На нашу думку, логічним є твердження,

згідно з яким абсолютні права (якщо об'єктом абсолютних прав є речі, то вони є речовими) до змісту зобов'язань (зобов'язальних відносин) входити не можуть. Речові та зобов'язальні відносини регулюються різними правовими нормами. Проте сучасні науковці-цивілісти висловлюють і обґрунтовують думки, згідно з якими речові права, які, безумовно, є абсолютними, можуть входити до змісту зобов'язань.

Отже, слід виходити з того, що речові (а більш широко – абсолютні) права до змісту зобов'язальних відносин не входять і не можуть входити за визначенням. Заслуговує на підтримку висновок І.Р. Калаура про те, що у результаті укладення договору найму виникають зобов'язання між наймачем та наймодавцем і речові правовідносини між наймачем і третіми особами [14, с.14].

За межі зобов'язань і зобов'язальних відносин, безумовно, виходять публічно-правові відносини, хоч би вони і мали правове підґрунтя в положеннях ЦК України. Так, згідно з частиною другою ст. 848 ЦК України якщо використання недоброякісного або непридатного матеріалу чи додержання вказівок замовника загрожує життю та здоров'ю людей чи призводить до порушення екологічних, санітарних правил, правил безпеки людей та інших вимог, підрядник зобов'язаний відмовитися від договору підряду, маючи право на відшкодування збитків.

Зазначений обов'язок є публічно-правовим, про що свідчить вказівка на ті цінності, які захищаються цим публічно-правовим обов'язком і які визнаються публічними (життя і здоров'я людей, їх безпека, екологія, санітарний стан довкілля). Будучи пов'язаним публічно-правовим обов'язком, про який ідеться, підрядник не може не бути наділеним правом на відмову від договору. Це право є цивільним, секундарним. Воно існує у правовідносинах, що існують між підрядником і замовником, проте виходять за межі зобов'язань (але знаходяться в межах зобов'язальних відносин).

За межі не тільки зобов'язань, а й зобов'язальних відносин взагалі виходить передання майна при укладенні реальних договорів. Цивільним кодексом України 2003 року було значно розширено коло реальних договорів. Не вдаючись у полеміку стосовно реального чи консенсуального характеру договору страхування чи договору перевезення, варто акцентувати увагу на тому, зобов'язання виникають з моменту передання майна, а на підставі договору страхування – з моменту внесення пер-

шого страхового платежу, на підставі договору перевезення – з того моменту, як вантаж «довірений» перевізникові.

Отже, передання майна при укладенні реальних договорів, сплата першого страхового платежу і передання вантажу перевізникові здійснюються поза межами відповідних зобов'язань чи зобов'язальних відносин.

Висновки і пропозиції. Важливим теоретичним і практичним питанням є питання про співвідношення понять зобов'язання, зобов'язальних відносин, цивільних правовідносин та поняття договору. На підставі аналізу актів чинного цивільного законодавства, спеціальної літератури слід дійти висновку про те, що поняття договору знаходиться за межами понять зобов'язання, зобов'язальних відносин, цивільних правовідносин.

До зобов'язальних відносин не відносяться зобов'язання, що виникли на підставі договорів, право чи обов'язок укладення яких виникло у цих зобов'язальних відносинах.

Право відступлення вимоги, як правило, є секундарним правом кредитора – сторони зобов'язання. Воно не входить до змісту зобов'язання, проте не виходить за межі зобов'язальних відносин кредитора з боржником.

Речові (а більш широко – абсолютні) права за змісту зобов'язальних відносин не входять і не можуть входити за визначенням, хоча тенденція бачити в змісті зобов'язальних відносин речові (абсолютні) елементи має глибокі коріння і зберігається в сучасній науці цивільного права.

За межі зобов'язань і зобов'язальних відносин, безумовно, виходять публічно-правові відносини, хоч би вони і мали правове підґрунтя в положеннях ЦК України (ч. 2 ст. 848).

Поза межами відповідних зобов'язань чи зобов'язальних відносин здійснюються передання майна при укладенні реальних договорів, сплата першого страхового платежу і передання вантажу перевізникові.

Список використаної літератури:

1. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: Монографія. Київ: Правова єдність, 2009. 304 с.
2. Погрібний С.О. Вчення про цивільно-правовий договір / Правова доктрина України: у 5 т. Т.3. Доктрина приватного права України / За ред. Н.С. Кузнецової. Х.: Право, 2013. С. 291-315.
3. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права. К.: Кондор, 2006. 477 с.
4. Харитонов Є.О. До питання визначення змісту терміно-поняття «цивільне законодавство України». *Методологічні засади вдосконалення цивільного законодавства України на сучасному етапі*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 9 жовтня 2012 р.) / За ред. Є.О. Харитонova. О.: Фенікс, 2012. С. 5-9.
5. Малишев Б.В. Правова система (телеологічний вимір). К.: Дакор, 2012. 364 с.
6. Пленюк М. Місце правовстановлюючого юридичного факту в механізмі цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин. *Юридична Україна*. 2015. №3. С. 38-42.
7. Біленко М. Загальні положення про договір як цивілістичну конструкцію. *Юридична Україна*. 2014. №8. С. 35-40.
8. Беляневич О.А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти). К.: Юрінком Інтер, 2006. 592 с.
9. Гриняк А.Б. Договірні зобов'язання з виконання робіт як тип цивільно-правових зобов'язань. *Юридична Україна*. 2013. №10. С. 48-52.
10. Кізлова О.С. Окремі види договорів у сучасному законодавстві України / За ред. О.С. Кізлової. О.: ТЕС, 2013. 528 с.
11. Мілаш В.С. Господарське право: Курс лекцій: У 2 ч. Ч.1. Х: Право, 2008. 496 с.
12. Михальнюк О.В. Виконання цивільно-правового зобов'язання третьою особою у договорах про надання послуг: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2015. 199 с.
13. Голубєва Н.Ю. Співвідношення зобов'язальних та речових правовідносин. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 19. С. 13-18.
14. Калаур І.Р. Договірні зобов'язання про передання майна у користування в цивільному праві України: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.03. К., 2015. 466 с.

Chanysheva A. R., Kivalova T. S. Civil-law phenomena that go beyond the concepts of obligations and binding relations

The article justifies the need to single out civil law phenomena that go beyond the concepts of obligations and contractual relations, for a clearer understanding of these concepts.

The correlation between the concepts of obligation, binding relations, civil legal relations and the concept of contract is analyzed. At this time, the justification for mixing the concepts of contract and obligation is that such mixing is allowed in acts of civil legislation, first of all, in the Civil Code of Ukraine. Based on the analysis of acts of current civil legislation, special literature, it was concluded that the concept of contract is outside the boundaries of the concepts of obligation, binding relations, and civil legal relations.

It is argued that binding relationships do not include obligations arising on the basis of contracts, the right or obligation to conclude which arose in these binding relationships.

Attention is drawn to the fact that the right to assign a claim is, as a rule, a secondary right of the creditor – the party to the obligation. It is not included in the content of the obligation, but it does not go beyond the bounds of the creditor's obligations with the debtor. But after his resignation, the right of claim already forms the content of the obligation between the new creditor and the debtor.

It is noted that public-law relations go beyond obligations and binding relations, even if they have a legal basis in the provisions of the Civil Code of Ukraine (the public-law duty of the contractor is enshrined in the second part of Article 848).

It is proven that property rights, which are certainly absolute, cannot be included in the content of obligations (obligatory) relations).

It is substantiated that the transfer of property during the conclusion of real contracts, payment of the first insurance payment and transfer of cargo to the carrier are carried out outside the limits of the relevant obligations or binding relationships.

Key words: *obligations, binding relations, structure of binding relations, contract, civil legislation of Ukraine.*